

Research article

Inscriptional Articulation of Shi'i Discourse in Selected Safavid and Qajar Inscriptions at the Imam Reza Shrine: A Relational Analysis of Themes, Modes of Address, and Enunciative Positions

Sahar Tabrizi ^(a), Mahnaz Shayesteh Far* ^(b)

a) PhD Candidate in Islamic Art, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. (sahar.tabrizi@modares.ac.ir)

b) Associate Professor, Department of Islamic Art, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. (shayesteh@modares.ac.ir)

Keywords

Shi'i discourse; architectural inscriptions; Imam Reza Shrine; Safavid period; Qajar period; relational analysis; enunciative positions.

Citation

Tabrizi, S., Shayesteh Far, M., (2026). Inscriptional Articulation of Shi'i Discourse in Selected Safavid and Qajar Inscriptions at the Imam Reza Shrine: A Relational Analysis of Themes, Modes of Address, and Enunciative Positions. *Journal of Greater Khorasan Handicrafts*, 3(12), 30-42.

* Corresponding Authors

Abstract

Architectural inscriptions at the Imam Reza Shrine organize relations among the Imam, pilgrim, patron, and shrine while transmitting religious texts and building history. This study asks whether differences between selected Safavid and Qajar inscriptions can be demonstrated as changes in relational rules rather than merely as increases or decreases in themes. It adopts a qualitative, historical-comparative, case-based design and a limited archaeological use of Foucault's discourse framework. The purposive corpus comprises ten inscriptional units—four Safavid and six Qajar—from the Enghelab and Azadi courtyards. Each unit was segmented into semantic parts and examined for statement type, mode of address, relations among statements, enunciative authority, subject positions, and architectural placement; textual stability and the condition of the material surface were assessed separately. In the four Safavid units, sacred or transmitted authority leads to love, supplication, or pilgrimage and then to aid, forgiveness, or intercession, while the patron remains outside the principal semantic chain. Two Qajar units continue Qur'anic and pilgrimage-oriented patterns. In four patron-oriented-commemorative units, however, royal command, endowment, administrative agency, building work, and date are integrated into the shrine's sacred frame through syntactic, causal/instrumental, or spatial relations. Reconfiguration is not a property of all Qajar inscriptions, but a pattern confined to this cluster. The Imam remains the sacred center; the patron becomes a visible servant; the pilgrim is a devotional addressee and proposed witness to building memory; and the shrine is both pilgrimage site and historical institution. The conclusions remain limited to this non-representative corpus.

DOI: [10.22034/hgj.2026.595402.1077](https://doi.org/10.22034/hgj.2026.595402.1077)

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

Introduction

Architectural inscriptions at the Imam Reza Shrine intersect religious text, pilgrimage space, material architecture, and institutional memory. The selection and placement of verses, hadiths, prayers, poetry, and building records organize relations among sacred authority, addressees, and human agents. Here, Shi'i discourse means the public articulation of statements on the Imams and Ahl al-Bayt, walaya, love, tawassul, intercession, pilgrimage, and service to the shrine; it neither encompasses all Shi'i belief nor reconstructs pilgrims' lived reception.

Previous studies document dates, scripts, calligraphers, and contents, but often treat themes independently or inscriptions as indivisible wholes. The unresolved issue is whether praise of the Imam, the ruler's name, command, endowment, and date merely coexist or form one linguistic and spatial chain. The study therefore asks what continuities and changes govern statement linkage in selected Safavid and Qajar inscriptions and what positions these arrangements construct for the Imam, pilgrim, patron, and shrine. Distinguishing thematic inventory from semantic organization grounds this historical-comparative inquiry.

Materials and Methods

The research uses a qualitative, historical-comparative, case-based design and a limited archaeological reading of Foucault. It concerns fixed inscriptions in the Enghelab and Azadi courtyards. Purposive selection required defensible Safavid or Qajar attribution, a known installation site, a complete statement or reliable transcription, and evidence for a Qur'anic, hadith-based, devotional, panegyric, or foundation-commemorative type. Maximum variation served coverage, not statistical representation. The corpus contains four Safavid and six Qajar units; museum, portable, unlocated, and post-Qajar objects were excluded.

The analytical unit was a continuous writing program segmented into verses, hadiths, couplets, invocations, names, actions, and dates; multifunctional segments received multiple codes. Coding addressed statement type, mode of address, enunciative authority, subject positions, and architectural placement. Relations were assessed as adjacency, syntactic/narrative linkage, causal/instrumental relation, or spatial

hierarchy. Analysis moved from transcription-image comparison, segmentation, and evidence registration through two coding rounds to pattern detection, historical comparison, and contextualization. Textual stability, material-surface condition, and permissible use were recorded separately; restored units supported analysis of secure text and location, not attribution of current execution to the original period. Quoted evidence, specialist sources and images, a negative case, and sensitivity analysis supported validity. Because coding was conducted by one researcher, the codebook and evidence matrix make the decision path auditable without claiming intercoder reliability.

Discussion and Findings

In the four Safavid units, the dominant chain moves from sacred or transmitted authority to love, salawat, tawassul, or pilgrimage and then to aid, forgiveness, or intercession. The Nadi Ali prayer makes the addressee a supplicant and Imam Ali the source of aid; the mihrab band frames the Ahl al-Bayt as collective mediators; and hadiths on love and pilgrimage connect action to an eschatological outcome. Signatures and dates remain documentary margins, while patronage and building action stay outside the principal chain. The restored Hadith al-Kisa unit supported only documented content.

The Qajar corpus is internally heterogeneous. Surah al-Munafiqun, with no explicit reference to the Imam or patron, is a negative case against assigning an automatically Shi'i or patron-centered meaning to every shrine inscription. A hadith from Uyun akhbar al-Rida continues the chain of knowing the Imam's right, pilgrimage, and intercession. Four patron-oriented-commemorative units reorganize sacred reference and building memory. Unit 5 links royal command with completion, endowment resources, shrine administration, and date; Unit 8 places the names of God and the Imam above the ruler and date, although spatial adjacency alone does not prove religious legitimation. Unit 9 joins "the grace of God," "the Imam's aid," and "the king's command"

syntactically and instrumentally to administrative action and completion. Unit 10 joins praise of the Imam, royal service and command, the Imam's endowment, gilding, and date within one poetic-spatial program.

The change is not the removal of religion, but the entry of named agents and building actions into semantic organization. The Imam remains sacred center and intercessor; in the Qajar cluster he also becomes the source of aid and criterion of service. The patron appears as commander or visible servant subordinate to the sacred. The pilgrim is both supplicant or beneficiary and a proposed witness to names, works, and dates, although this textual position does not establish actual reading. The shrine becomes a sacred-institutional place with endowments, administration, agents, and project memory. Script and language matter only with textual and spatial evidence; removing restored units did not alter the patron-oriented result.

Conclusions

Reconfiguration cannot be inferred from a higher frequency of rulers' names or building themes. The term is warranted only where religious elements remain but enter a new chain with command, endowment, human agency, construction, and date. It is therefore confined to four patron-oriented-commemorative units and coexists with two Qajar cases of Qur'anic and pilgrimage continuity. The study shifts from whole inscriptions to semantic segments, distinguishes adjacency from syntactic, causal/instrumental, and spatial relations, and tests interpretation against a negative case and restoration constraints. Differential survival, purposive selection, single coding, and the absence of field data on visibility and audience reception limit generalization. A larger corpus, visibility mapping, comparison with endowment records, and multicoder assessment can test the framework further.

Acknowledgements

The authors thank the researchers and institutions whose published textual and visual documentation made this comparison possible.

صورت‌بندی کتیبه‌ای گفتمان تشیع در نمونه‌های صفوی و قاجاری حرم امام رضا^(ع): تحلیل رابطه‌ای مضامین، خطاب و موقعیت‌های گویندگی

سحر تیریزی (الف)، مهنز شایسته فر* (ب)

(الف) دانشجوی دکتری هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. (sahar.tabrizi@modares.ac.ir)

(ب) دانشیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. (shayesteh@modares.ac.ir)

چکیده

کتیبه‌های معماری حرم امام رضا^(ع) با سؤمان‌دهی گردها، نسبت میان امام، زائر، بانی و آستان را صورت‌بندی می‌کنند. پژوهش حاضر با طرحی کیفی، تریخی-تطبیقی و موردبنیاد و با بهره‌گیری محدود از رویکرد باستان‌شناختی فوکو در تحلیل گردها، قواعد هم‌نشینی و موقعیت‌های گویندگی، به بررسی این موضوع می‌پردازد که تفاوت نمونه‌های صفوی و قاجاری چگونه می‌تواند فراتر از فهرست خطوط و مضامین، در قواعد پیوند میان گردها بازشناخته شود. پیکره هدفمند و غیرنماینده پژوهش شامل ده واحد کتیبه‌ای (چهار واحد صفوی و شش واحد قاجاری در صحن‌های انقلاب و آزادی) است که براساس انتساب تاریخی دفاع‌پذیر، معلوم بودن محل نصب، دسترسی به دست‌کم یک گرده کامل یا رونوشت معتبر و کفایت داده برای پوشش گونه‌های قرآنی، حدیثی، نیایشی، مدحی و احداثی-یادمانی انتخاب شدند. متن هر واحد پس از قطعه‌بندی معنایی، در پنج محور نوع گرده، شیوه خطاب، نوع رابطه، موقعیت کنشگران و جایگاه معماری کدگذاری شد. روابط نیز در چهار سطح مجاورت، نحوی/روایی، علی/ایزاری و فضایی سنجیده و اصالت متن از وضعیت سطح اجرایی تفکیک گردید. یافته‌ها نشان می‌دهند که در چهار واحد صفوی، زنجیره غالب از مرجع قدسی یا روایی به دعا، محبت یازیلرت و سپس به امداد، آموزش یا شفاعت امتداد می‌یابد و بانی بیرون از زنجیره اصلی می‌ماند. دو واحد قاجاری این الگورا تداوم می‌بخشند. در مقابل، در چهار واحد بانی‌محور-یادمانی، فرمان، وقف، عامل اجرایی، عمل ساختمانی و تریخ از طریق پیوندهای زبانی و فضایی در چارچوب قدسی جای می‌گیرند. آزمون حساسیت با کنترل‌گذاری واحدهای ۴ و ۷، که به سبب مرمت یا تجدید با محدودیت تحلیلی همراه‌اند، نتیجه اصلی دربره این خوشه را تغییر نداد. از این‌رو، بؤرایی ویژگی تمام کتیبه‌های قاجاری نیست، بلکه الگوی محدود به خوشه بانی‌محور-یادمانی این پیکره است: الگوی که در آن امام مرکز قدسی، بانی خدمت‌گزار مرئی، زائر نیایشگر و شاهد پیشنهادی حافظه ساختمانی و آستان مکان زیلرت و نهادی تریخی صورت‌بندی می‌شوند. صورت‌بندی الگوی ارتباطی و آزمون‌پذیر برای تحلیل سؤمان معنایی کتیبه‌ها و ارزیابی آن در پیکره‌های گسترده‌تر، از جمله دستوردهای پژوهش می‌باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

شماره صفحات: ۳۰-۴۲

واژگان کلیدی:

گفتمان تشیع، کتیبه معماری، حرم امام رضا^(ع)، صفویه، قاجار، تحلیل رابطه‌ای، موقعیت گویندگی.

استناد به مقاله:

تیریزی، س؛ شایسته فر، م. (۱۴۰۴). صورت‌بندی کتیبه‌ای گفتمان تشیع در نمونه‌های صفوی و قاجاری حرم امام رضا^(ع): تحلیل رابطه‌ای مضامین، خطاب و موقعیت‌های گویندگی. هزه‌های صناعی خراسان بزرگ، ۳(۱۲)، ۳۰-۴۲.

*نویسنده مسئول مکاتبات

DOI: [10.22034/hgi.2026.595402.1077](https://doi.org/10.22034/hgi.2026.595402.1077)

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

کتیبه‌های معماری زیارتی، افزون بر تزئین و انتقال متن، در معناپردازی بنا نیز نقش دارند. گزینش آیه، حدیث، دعا، شعر و گزارش ساختمانی، همراه با زبان، خط، اندازه، محل نصب و نسبت متن با بنا، نحوه عرضه معنا را شکل می‌دهد. کتیبه بدین‌سان متنی عمومی و مادی در معرض دید مخاطبان است (Bierman, 1998; Blair, 1998). در حرم امام رضا^(ع)، پیوند کتیبه‌ها با زیارت، قداست مکان و مراحل توسعه آستان، امکان بررسی نسبت میان مرجعیت دینی، فضایل امام، جایگاه زائر و حضور بانی را فراهم می‌کند. در نمونه‌های صفوی صحن عتیق، آیات، احادیث، صلوات، ادعیه و مضامین اهل‌بیت^(ع)، ولایت، توسل و زیارت برجسته‌اند (Sahragard, 2016; Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021)؛ نمونه‌های قاجاری، ضمن تداوم این مضامین، حضور گسترده‌تر شعر فارسی و گزارش‌های احداث، وقف، مرمت و طلاکاری را نشان می‌دهند (Shayestehfar, 2008; Sahragard, 2018, 2020). این تفاوت‌های صوری و محتوایی، به‌خودی‌خود از دگرگونی گفتمانی حکایت نمی‌کنند. قرارگرفتن مدح امام در کنار نام بانی و تاریخ احداث ممکن است حاصل مجاورت قطعاتی مستقل باشد یا حاصل پیوندی صریح‌تر میان آن‌ها. تفکیک این دو حالت مستلزم بررسی نوع رابطه‌ای است که میان گزاره‌ها برقرار می‌شود، نه صرفاً حضور هم‌زمان آن‌ها. مسئله پژوهش از همین تمایز میان حضور مضمون و سازمان روابط پدید می‌آید: گزاره‌های اعتقادی-زیارتی، مدحی، بانی‌محور، ساختمانی و تاریخی با اتکا به چه مرجعی، در کنار کدام شخص یا عمل و در چه موقعیتی از بنا عرضه می‌شوند؟ ازاین‌رو، هم‌زمانی مدح امام و نام بانی به‌خودی‌خود مؤید بازآرایی رابطه امر دینی و قدرت سیاسی نیست؛ اثبات چنین ادعایی در گرو شواهد نحوی، علی یا فضایی‌ای است.

گفتمان تشیع در این مقاله از صورت‌بندی عمومی گزاره‌هایی شکل می‌گیرد که به امامان و اهل‌بیت^(ع)، ولایت، محبت، توسل، شفاعت، زیارت و خدمت به آستان ارجاع می‌دهند و رابطه آن‌ها را با مخاطب، بانی و مکان زیارتی سامان می‌بخشند. ازاین‌رو، این اصطلاح تمامیت عقاید شیعی یا تجربه زیسته زائران را دربرنمی‌گیرد. به همین قیاس، نصب آیه قرآنی در حرم برای انتساب دلالتی اختصاصاً شیعی به آن کافی نیست. این دلالت زمانی احراز می‌شود که متن یا برنامه کتیبه‌ای، آیه را به‌روشنی با امام، اهل‌بیت^(ع)، زیارت یا خدمت به آستان مرتبط سازد. واحد اصلی تحلیل، درنتیجه، نه مضمون منفرد، بلکه شیوه ورود آن به مجموعه‌ای از روابط زبانی و فضایی است که پیکره پژوهش آن‌ها را آشکار می‌سازد.

در همین راستا، پژوهش حاضر ده واحد منتخب از کتیبه‌های صفوی و قاجاری را در مقایسه‌ای تاریخی-تطبیقی و موردبنیاد بررسی می‌کند. پرسش اصلی آن است که قواعد هم‌نشینی و پیوند میان گزاره‌ها در دو دوره چه تداوم‌ها، دگرگونی‌ها یا بازآرایی‌هایی را آشکار می‌سازند؟ در امتداد آن، بررسی می‌شود که آرایش گزاره‌ها چه موقعیت‌های سوژه‌ای برای امام، زائر، بانی و آستان پدید می‌آورد و معماری برجسته‌سازی یا تعدیل آن‌ها چه نقشی دارد. ماهیت موردبنیاد مقایسه، دامنه استنتاج را به پیکره مستند، نه کلیت کتیبه‌های دو دوره، محدود می‌کند. تمایز میان فهرست مضامین و سازمان معنایی، اهمیت نظری پژوهش را به منطق روش‌شناختی آن پیوند می‌دهد؛ زیرا تشخیص سازمان بدون تعیین نوع روابط امکان‌پذیر نیست. تحلیل ازاین‌رو بر کدنامه‌ای عملیاتی استوار است که شواهد متنی و فضایی را ثبت می‌کند، مجاورت را از پیوندهای نحوی، علی و سلسله‌مراتبی بازمی‌شناسد و اصالت متن را از اصالت سطح اجرایی تفکیک می‌کند. آزمون نتایج در برابر نمونه‌های ناهمخوان و کتیبه‌های مرمت‌شده نیز ادعاهای تداوم، دگرگونی یا بازآرایی را در حدود شواهد نگه می‌دارد. بدین‌سان، پژوهش از توصیف محتوای کتیبه‌ها فراتر می‌رود تا نشان دهد عناصر چگونه به یکدیگر وابسته می‌شوند، چه کنشگرانی را در جایگاه حضور و سخن قرار می‌دهند و عمل ساختمانی را در کدام زبان قدسی یا نهادی معنا می‌کنند.

روش تحقیق

طرح، قلمرو و منطق انتخاب پیکره

این پژوهش کیفی، تاریخی-تطبیقی و موردبنیاد است و قلمرو آن به کتیبه‌های معماری ثابت صحن‌های انقلاب و آزادی محدود می‌شود. آثار موزه‌ای، کتیبه‌های منقول، قطعات فاقد محل اصلی و نمونه‌های پساقاجاری به پیکره راه نیافتند. نمونه‌ها به‌صورت هدفمند و بر پایه چهار معیار انتخاب شدند: انتساب دفاع‌پذیر به دوره صفوی یا قاجار بر اساس تاریخ کتیبه یا منبع تخصصی؛ معلوم‌بودن صحن، ایوان و سطح نصب؛ دسترسی به دست‌کم یک گزاره کامل یا رونوشتی معتبر و کفایت داده برای سنجش یکی از گونه‌های قرآنی، حدیثی، نیایشی، مدحی یا احداثی - یادمانی. منطق حداکثر تنوع تنها برای پوشش این گونه‌ها به کار رفت، نه دستیابی به نمایندگی آماری. پیکره نهایی چهار واحد صفوی و شش واحد قاجاری را دربر می‌گیرد. بنابراین، مقایسه بر همین ده نمونه استوار است و نابرابری شمار و وضعیت بقای آثار دو دوره در تفسیر نتایج لحاظ می‌شود. واحد تحلیل، برنامه نوشتاری پیوسته‌ای بر سطحی معین است که اجزای آن از حیث متن، مرحله اجرا و کارکرد ارتباطی وحدت دارند. هر واحد، مطابق تعریف گزاره در چارچوب نظری، به آیه یا بخش مستقل آن، حدیث، بیت یا مصرع، عبارت نیایشی، نام و لقب، گزارش عمل و تاریخ تفکیک شد. بدین ترتیب، قطعات مدحی و احداثی یک کتیبه به‌طور مستقل

کدگذاری شدند و نسبت میان آن‌ها نیز جداگانه بررسی شد. کدنامه جدول ۱، مفاهیم چارچوب نظری را به قواعد تصمیم و شواهد قابل‌ممیزی تبدیل می‌کند؛ چندانکه‌ی بودن نیز در صورت اجتماع معیارها مجاز در نظر گرفته شده است.

جدول ۱: کدنامه عملیاتی تحلیل

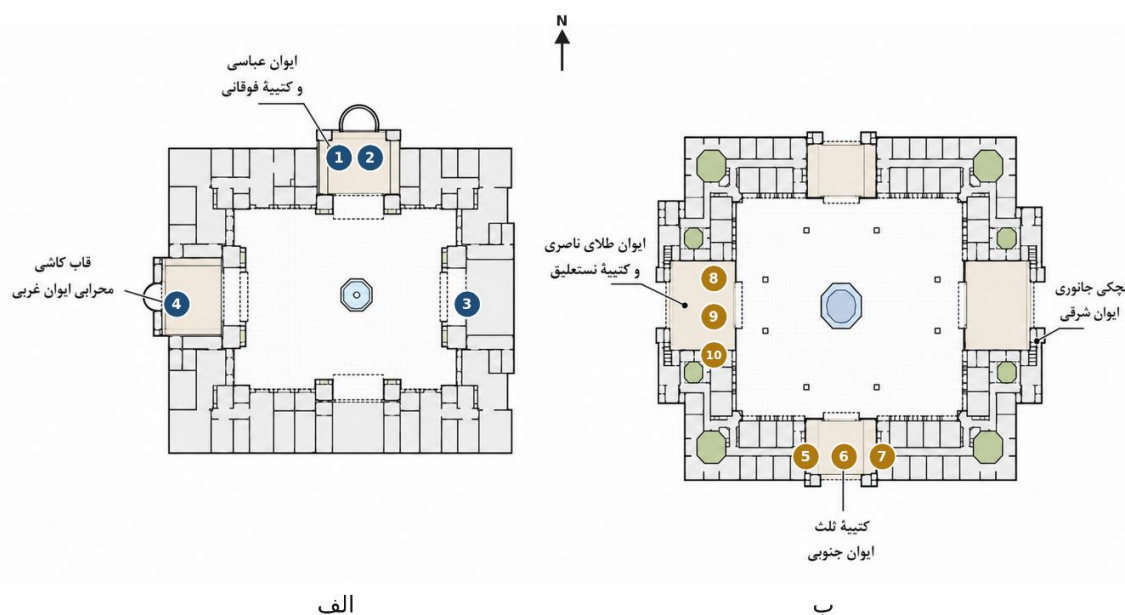
محور	مقوله/کد	نشانگر تصمیم	شاهد یا حد استنباط
نوع گزاره	عمومی اسلامی (Q)	آیه، توحید یا اخلاق، بدون ارجاع صریح به امام یا اهل‌بیت ^(ع)	واحد ۶: نصب در حرم به‌تنهایی کد شیعی ایجاد نمی‌کند
نوع گزاره	شیعی صریح (S)	نام یا لقب امام و اهل‌بیت ^(ع) ، ولایت، محبت، توسل یا شفاعت	واحدهای ۱-۴ و ۷-۱۰
نوع گزاره	زیارتی. نیایشی (D)	ندا، دعا، صلوات، زیارت یا درخواست شفاعت	مخاطب قدسی، زائر یا کنش نیایشی باید قابل‌شناسایی باشد
نوع گزاره	بانی/نهادی (P)	نام شخص، منصب، واقف، موقوفه یا عامل آستان	فرمان، وقف یا نقش اجرایی تنها در صورت تصریح جداگانه ثبت می‌شود؛ واحدهای ۵ و ۸-۱۰
نوع گزاره	ساختمانی/زمانی (B)	احداث، تزئین، طلاکاری، اتمام، مرمت، تاریخ یا رقم	حضور عمل یا زمان مشخص؛ واحدهای ۵ و ۸-۱۰
شیوه خطاب	استنادی	نشانه نقل، متن شناخته‌شده یا انتساب به معصوم	قرآن و حدیث منبع اعتبار گزاره‌اند
شیوه خطاب	اعتقادی - تعلیمی	حکم درباره حق امام، طاعت، طهارت یا ایمان	از گزارش رخداد ساختمانی متمایز می‌شود
شیوه خطاب	نیایشی	ساخت ندایی یا امری، دعا، سلام، صلوات یا توسل	وجود درخواست یا مخاطب قدسی
شیوه خطاب	مدحی	صفت یا تصویر بلاغی ارزش‌گذار	به‌ویژه در شعر و وصف امام، بارگاه یا شخص
شیوه خطاب	گزارشی. یادمانی	ثبت شخص، عمل یا زمان معین	قابلیت ارجاع به رخدادی تاریخی
نوع رابطه	R1: مجاورت	هم‌حضور در یک واحد یا قاب، بدون پیوند زبانی	به‌تنهایی شهادی ضعیف است؛ واحد ۸
نوع رابطه	R2: نحوی/روایی	فعل، عطف، اضافه، ضمیر، شرط یا توالی روایت	شناخت و زیارت «شفاعت در واحد ۷»
نوع رابطه	R3: علی/ابزاری	امر، عون، فضل، وقف یا خدمت در جایگاه علت یا وسیله	عون امام و حکم ملک در واحد ۹
نوع رابطه	R4: فضایی	تقدم عمودی، اندازه، مرکزیت، تکرار یا قاب‌بندی تودرتو	قرارگیری نام قدسی بالاتر از نام شاه در واحد ۸
موقعیت‌ها	امام/زائر/بانی/آستان	فعل، ضمیر، عنوان، خطاب و جایگاه فضایی	فقط نقش پیشنهادی متن استخراج می‌شود، نه هویت واقعی یا دریافت بالفعل مخاطب

مراحل تحلیل و مدیریت داده‌ها

تحلیل در شش گام پیش می‌رود: استخراج متن و شناسنامه از منابع تخصصی و مقابله با تصاویر منتشرشده؛ قطعه‌بندی و ثبت شاهد، محل، صفحه منبع یا شماره تصویر آن؛ کدگذاری نخست بر حسب نوع گزاره و شیوه خطاب؛ کدگذاری دوم برای نوع رابطه و موقعیت‌های امام، زائر، بانی و آستان؛ استخراج الگوهای درون‌دوره‌ای و موارد ناسازگار و مقایسه تاریخی و سرانجام، زمینه‌مندکردن نتایج با اطلاعات احداث، وقف، مرمت و جایگاه معماری. داده‌ها بدون نرم‌افزار تحلیل کیفی، به‌صورت دستی در کاربرگ صفحه‌گسترده «واحد - قطعه - شاهد - کد - رابطه - موقعیت» ثبت شد. مقوله‌ها در رفت‌وبرگشت میان چارچوب و داده‌ها پالایش یافتند. برای نمونه، در بیت «بفضل ایزد و عون امام و حکم ملک»، فضل الهی، امداد امام و فرمان شاه در ساختی نحوی به انجام عمل پیوند می‌خورند. ازاین‌رو، قطعه هم‌زمان کد دینی و بانی/نهادی و رابطه علی/ابزاری دریافت کرد. این شاهد نشان داد که دوگانه دینی/تاریخی برای توضیح سازمان متن کفایت نمی‌کند. اعتبار تحلیل با درج شاهد برای هر استنتاج، تطبیق رونوشت با تصویر و منابع تخصصی، ثبت موارد منفی و تحلیل حساسیت نمونه‌های مرمت‌شده کنترل شد. پژوهش تک‌کدگذار است و توافق میان‌کدگذار سنجیده نشده است؛ برای امکان

ممیزی، کدنامه و ماتریس شواهد مسیر تصمیم‌گیری را آشکار می‌کنند. فراوانی کدها نیز صرفاً ابزار تنظیم مقایسه است و دلالت آماری ندارد.

از آنجا که تاریخ احداث بنا، اجرای کتیبه، مرمت و محل کنونی همواره بر یکدیگر منطبق نیستند (Sahragard, 2016, 2018)، وضعیت هر نمونه با سه متغیر مستقل ثبت شد: اصالت/ثبات متن، وضعیت سطح مادی و حدود استفاده تحلیلی. بدین‌سان، مستندبودن متن به اصالت رنگ، فن اجرا یا کیفیت خط تعمیم نیافت؛ هرچا سطح کنونی بازسازی شده بود، فقط متن و موقعیت مکانی در تحلیل وارد شد. جزئیات این ارزیابی در جدول ۲ آمده است. واحد ۴، به سبب مرمت ۱۳۴۰ ق و قطعی‌نبودن انتساب، تنها برای محتوای مستند حدیث کسا به کار رفت؛ در واحدهای ۵ و ۶، به سبب بازسازی متأخر سطح کاشی، استنتاج صوری کنار گذاشته شد؛ و از واحد ۷ که در ۱۳۸۹ ق تجدید شده است، فقط متن، تاریخ نخستین و موقعیت مکانی استفاده شد. تحلیل حساسیت گزارش شده در پایان یافته‌ها نیز نشان داد که حذف واحدهای ۴ و ۷، نتیجه مربوط به خوشه بانی محور قاجاری را تغییر نمی‌دهد.

تصویر ۱: طرح شماتیک جانمایی ده واحد منتخب در صحن‌های انقلاب و آزادی؛ بدون مقیاس. ترسیم نگارندگان بر اساس اطلاعات مکانی Sahragard (2016, 2018) و Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021).

جدول ۲: مشخصات پیکره، وضعیت مستندات و حدود استفاده تحلیلی

شناسه، دوره و محل دقیق	تاریخ، خط و زبان	مضمون/زنجیره اصلی	وضعیت متن و سطح	حدود استفاده و مأخذ
۱: صفوی؛ سطوح داخلی شرقی/غربی ایوان عباسی، صحن انقلاب	۱۰۵۹ ق؛ نستعلیق؛ عربی؛ محمدرضا امامی	نادعلی صغیر؛ توسل و امداد امام علی (ع)	متن و تاریخ در منابع و تصویر مستند است؛ جایگزینی سطح گزارش نشده	تحلیل متن، خطاب و محل: Sahragard, 2016, p. 169; Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 136–137)
۲: صفوی؛ حاشیه محراب ایوان عباسی	۱۰۵۹ ق؛ عربی؛ محمدرضا امامی	صلوات و بخش‌هایی از توسل	متن و تاریخ مستند است؛ جایگزینی سطح گزارش نشده	تحلیل متن و سازگاری محل: Sahragard, 2016, p. 169; Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 136–137)

۳: صفوی؛ دور طاق/کمر ایوان نقاره‌خانه	۱۰۵۹ق؛ ثلث؛ عربی	محبت آل محمد(ص) و ثواب زیارت امام رضا(ع)	رونوشت و تاریخ مستند است	تحلیل رابطه شرط/جزا و موقعیت زائر؛ (Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 135–136)
۴: منسوب به صفوی؛ زیر طاق ایوان ساعت	منسوب به علیرضا عباسی؛ ثلث؛ عربی	حدیث کسا و آیه تطهیر	مرمت‌شده در ۱۳۴۰ق؛ انتساب نیازمند احتیاط است	فقط تحلیل محتوای مستند، بدون استنتاج (Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 134–135)
۵: قاجار؛ پیشانی ایوان جنوبی، صحن آزادی	۱۲۶۳ق؛ ثلث؛ عربی؛ محمدحسین شهید	فرمان احداث، تکمیل، موقوفات، متولی و تاریخ	متن و تاریخ مستند است؛ سطح فعلی احتمالاً بازسازی متأخر است	تحلیل زنجیره اداری، زمانی، بدون انتساب فن فعلی؛ (Sahragard, 2018, pp. 134–136)
۶: قاجار؛ حاشیه ایوان جنوبی	۱۲۶۲ق؛ ثلث؛ عربی	سوره منافقون	متن و تاریخ مستند است؛ سطح در حدود ۱۳۴۸ش بازسازی شده	مورد منفی و نمونه گفتار عمومی قرآنی؛ (Sahragard, 2018, pp. 136–138)
۷: قاجار؛ کمرکش و زیر طاق ایوان جنوبی	۱۲۷۲ق؛ ثلث؛ عربی؛ محمدحسین شهید	حق و طاعت امام، زیارت و شفاعت	متن و تاریخ مستند است؛ سطح در ۱۳۸۹ق تجدید شده	فقط تحلیل متن محل؛ (Sahragard, 2018, pp. 138–139)
۸: قاجار؛ بالای ورودی دارالسعادة، ایوان طلای ناصری	۱۲۷۷ق؛ ثلث؛ عربی/نام سلطانی	«یا الله، علی بن موسی»؛ نام ناصرالدین شاه و تاریخ	متن، قاب و محل مستند است؛ جایگزینی گزارش نشده	تحلیل مجاورت و سلسله مراتب فضایی؛ (Sahragard, 2018, pp. 126–127)
۹: قاجار؛ بالای طاق نماهای طبقه اول ایوان ناصری	۱۲۸۳ق؛ نستعلیق فارسی/ثلث عربی؛ حسین‌قلی مازندرانی	عون امام، حکم ملک، اتمام ایوان، عامل و تاریخ	متن، ماده تاریخ و سطح فلزی مستند است؛ تاریخ ۱۲۸۳ق بر پایه متن تفصیلی	شاهد قوی روابط نحوی، ابزاری و فضایی؛ (Sahragard, 2018, pp. 124–125)
۱۰: قاجار؛ کمرکش ایوان طلای ناصری	۱۲۷۸ق؛ نستعلیق/ثلث؛ فارسی/عربی	مدح امام، شاه/متولی، وقف، طلاکاری و تاریخ	متن، جایگاه و برنامه فلزی مستند است	شاهد قوی روابط روایی، ابزاری و فضایی؛ (Sahragard, 2018, pp. 112–115)

پیشینه

مطالعات کتیبه‌های حرم رضوی در سه محور جای می‌گیرند: مستندنگاری و تحلیل صوری؛ بررسی محتوا و کارکرد دینی و تفسیر کتیبه‌ها در نسبت با هویت مذهبی و مشروعیت سیاسی. در محور نخست، صحرارگرد (Sahragard, 2018; Sahragard, 2016) با مستندنگاری کتیبه‌ها و مداخلات متأخر، مبنای شناسایی آثار صحن عتیق و صحن جدید فراهم می‌آورد. داننده (Danandeh, 2017) در مقاله «مقایسه ترکیب‌بندی در دو کتیبه ثلث طوماری»، منتشرشده در فصلنامه نگره، تحلیل صوری را پیش برده و با روش توصیفی - موردی و اتکا به منابع کتابخانه‌ای، مصاحبه و تصاویر آرشیوی، ترکیب‌بندی نمونه‌های صفوی و قاجاری را سنجیده است. صحرارگرد (Sahragard, 2020) نیز در مقاله «تکامل کتیبه‌نگاری نستعلیق عصر قاجار در حرم امام رضا(ع)»، منتشرشده در نامه هنرهای تجسمی و

کاربرد، با طبقه‌بندی کتیبه‌ها براساس نسبت خط با بنا و ترکیب‌بندی، وجوه تحول آن‌ها را نشان می‌دهد. وزیری (Vaziri, 2022) در مقاله «ویژگی ساختاری کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا(ع)»، ارائه شده در سومین همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر و معماری ایرانی-اسلامی، با روش توصیفی-موردی و داده‌های کتابخانه‌ای، ویژگی‌های خط ثلث آثار امامی را واکاویده است. دستاورد مشترک این مطالعات، مستندسازی و تحلیل صوری آثار است. با این حال، مناسبات قطعات معنایی از دایره توجهشان بیرون مانده است.

محور دوم به محتوا و کارکرد دینی اختصاص دارد. شایسته‌فر (Shayestehfar, 2008) در مقاله «بررسی مضمونی کتیبه‌های ادبی حرم مطهر امام رضا(ع) با تأکید بر دوران قاجاریه»، منتشرشده در مطالعات هنر اسلامی، با مطالعه کتابخانه‌ای روشن می‌سازد که اشعار قاجاری، افزون بر مدح امام رضا(ع)، اطلاعات شاعر، خوشنویس، بانی و عملیات ساختمانی را حفظ می‌کنند. همچنین، شایسته‌فر (Shayestehfar, 2013) در «بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ساخته‌شده در حرم رضوی در عصر تیموری و صفوی»، منتشرشده در فرهنگ رضوی، با مفهوم‌یابی متون قرآنی و تطبیق ادعیه و اشعار فارسی، تفاوت تأکیدهای دو دوره را آشکار می‌سازد. رحیم‌زاده تبریزی و همکاران نیز با مطالعات کتابخانه‌ای-میدانی، ساختار، محتوا و تناسب کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق با محل نصب را گونه‌شناسی کرده‌اند. همین گروه (Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021) در فصلنامه نگره، مضامین مذهبی ایوان‌ها را با روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوای کیفی بازخوانده‌اند. این آثار اهمیت مضمون و مکان را نمایان می‌کنند؛ اما با یکپارچه‌انگاشتن کتیبه، چگونگی شکل‌گیری جایگاه بانی، زائر یا آستان از رهگذر روابط نحوی و فضایی را توضیح نمی‌دهند.

محور سوم، کتیبه را در پیوند با هویت شیعی و قدرت سیاسی می‌نگرد. سقایی و بهروزی‌پور (Saghaei, & Behrouzipour, 2017) در فصلنامه شیعه‌شناسی، با روش اسنادی، توصیفی-تحلیلی و مقایسه‌ای استقرایی بناهای صفوی اصفهان، اردبیل و مشهد، نقش نام‌های مقدس، آیات، اذکار و القاب حاکمان را در ترویج تشیع و صورت‌بندی مشروعیت صفوی نشان داده‌اند. امیرحاجلو (Amirhajlou, S., 2023) در مقاله «بازتاب گفتمان‌های مشروعیت حکومت‌های ایرانی در معماری و تزیینات آستان قدس رضوی»، منتشرشده در فصلنامه هنرهای کاربردی، با گردآوری اسنادی، روش توصیفی-تحلیلی و تطبیق منابع تاریخی با شواهد هنری و معماری، حمایت حاکمان از گسترش و تزیین حرم را در چارچوب مشروعیت‌خواهی سیاسی و مذهبی تفسیر می‌کند. دستاورد این محور، پیوند دین، حمایت و قدرت است. با این همه، مقیاس کلان آن مرز میان ذکر نام بانی و پیوند صریح او با خدمت قدسی را کم‌رنگ می‌سازد.

برآیند مطالعات پیشین نشان می‌دهد که خلأ اصلی نه کمبود متن‌خوانی یا طبقه‌بندی مضمون، بلکه فقدان چارچوبی مشترک برای مقایسه کتیبه‌های صفوی و قاجاری است. چارچوبی که روابط میان گزاره‌ها، جایگاه‌های گفتمانی امام، زائر، بانی و آستان و پایداری نتایج در برابر نمونه‌های ناهمخوان و کتیبه‌های مرمت‌شده را بسنجد. از این رو، پژوهش حاضر چهار سطح رابطه را متمایز می‌کند: مجاورت، حضور هم‌زمان قطعات بدون وابستگی دستوری یا علّی؛ پیوند نحوی، اتصال از طریق فعل، فاعل، متمم، ضمیر یا توالی ابیات؛ رابطه علّی یا ابزاری، انتساب کنش به فرمان، یاری، وقف یا عامل اجرایی و سلسله‌مراتب فضایی، برجستگی حاصل از تقدم، ارتفاع، اندازه، مرکزیت یا قاب‌بندی. سطوح می‌توانند هم‌پوشانی داشته باشند. بنابراین، هم‌نشینی مضامین به‌تنهایی بر وجود رابطه‌ای گفتمانی دلالت ندارد. نوآوری پژوهش در جابه‌جایی مقیاس تحلیل است: کتیبه، به جای کلیتی یکپارچه، مجموعه‌ای از قطعات معنایی تلقی می‌شود که هر یک قابلیت چندکدی شدن دارد. این رویکرد، استخراج موقعیت‌های گویندگی از شواهد زبانی و فضایی و تفکیک نمونه‌های قاجاری در دو خوشه تداوم دینی و بانی محور - یادمانی را امکان‌پذیر می‌سازد؛ بی‌آنکه ناهمگونی درون‌دوره‌ای زیر عنوان کلی قاجاری پنهان بماند.

مبانی نظری

فوکو در باستان‌شناسی دانش گفتمان را نه انباشتی از واژه‌ها یا بازتابی بی‌واسطه از واقعیت، بلکه میدانی تاریخی می‌داند که قواعد آن، ظهور موضوعات سخن، جایگاه‌های گویندگی، مفاهیم و نحوه پیوند آن‌ها را ممکن می‌سازد (Foucault, 1972). پیامد این تلقی برای پژوهش حاضر آن است که شمارش مضامین، به‌تنهایی، دلالت کتیبه را آشکار نمی‌کند. باید دید سخن از کدام مرجع اعتبار می‌گیرد، چه کنشی را از مخاطب انتظار دارد، کدام عامل انسانی را نام‌پذیر می‌سازد و امر قدسی را چگونه با بانی، وقف، احداث یا مرمت مرتبط می‌کند. محدودبودن پیکره به ده کتیبه نیز اقتضا می‌کند که بهره‌گیری از فوکو به خوانشی باستان‌شناختی و سنجیده محدود بماند. از این رو، تحلیل بر گزاره‌ها، موقعیت‌های گویندگی و قواعد پیوند تمرکز دارد و به بازسازی تبارشناختی رژیم حقیقت، سازوکارهای انضباطی یا دریافت واقعی زائران گسترش نمی‌یابد. این انتخاب با رویکردهای کاربردی تحلیل فوکوپی، که بر تشخیص گزاره‌ها، حدود گفتن و پیوند امر مادی و گفتمانی تأکید دارند، همسوست (Kendall & Wickham, 1999; Arribas-Ayllon & Walkerdine, 2008).

برای انتقال این چارچوب به سطح داده‌ها، تحلیل از گزاره آغاز می‌شود: کوچک‌ترین قطعه معنایی قابل کدگذاری، از آیه، حدیث و عبارت دعایی گرفته تا بیت، نام و لقب، گزارش ساختمانی، ماده تاریخ یا رقم کاتب. کارکرد غالب هر گزاره، شیوه خطاب آن را مشخص

می‌کند. خطاب استنادی، آیه یا حدیث را به منزله مرجع اقتدار فرا می‌خواند؛ خطاب اعتقادی حکمی درباره باور، قداست یا منزلت امام عرضه می‌دارد؛ نیایش در قالب ندا و درخواست شکل می‌گیرد؛ مدح بر اوصاف ارزشی تکیه دارد و شیوه ثبتي، عامل، عمل، تاریخ یا واقعه احداث، وقف و مرمت را ثبت می‌کند. بنابراین، مرز خطاب اعتقادی و ثبتي نه از موضوع مشترک آن‌ها، بلکه از کنش زبانی غالب به دست می‌آید. اولی گزاره‌ای اعتقادی را تصدیق می‌کند و دومی وقوع رخداد و مشخصات آن را گزارش می‌دهد. قطعات چندکارکردی نیز، متناسب با شواهدشان، کد اصلی و فرعی دریافت می‌کنند.

هر گزاره افزون بر شیوه خطاب، موقعیت گویندگی نیز دارد؛ جایگاهی زبانی یا نهادی که به سخن اعتبار می‌بخشد، مانند قرآن، پیامبر(ص)، امام، شاعر، کاتب یا صدای بی‌نام کتیبه احداثی. موقعیت سوژه‌ای، در مقابل، نقشی است که متن برای کنشگران می‌سازد، نه گزارشی از هویت واقعی آنان. این دو موقعیت از نام و لقب، ضمیر، ندا، فعل امری، نسبت فاعل و مفعول، متمم مکانی، ساختار شرط و جزا و ترکیبات دال بر مدح، شفاعت، فرمان، احداث، وقف یا مرمت استخراج می‌شوند. در این میان، جایگاه بانی برای مسئله پژوهش اهمیت ویژه‌ای دارد. پیوند نام یا لقب او با افعال و ترکیبات مربوط به فرمان، احداث، وقف یا مرمت، ذکر نام را به موقعیت فرمان‌دهنده، واقف یا خدمت‌گزار آستان تبدیل می‌کند. نقش دستوری و معنایی امام نیز آشکار می‌سازد که او شفیع، مبدأ امداد، موضوع مدح یا معیار خدمت است. خطاب مستقیم و افعال امری، زائر را دعاگو، مخاطب تکلیف یا بهره‌مند از زیارت می‌سازند و متمم‌های مکانی و افعال وابسته، آستان را به صورت مکان زیارت، موضوع آبادانی، دریافت‌کننده وقف یا حافظه نهادی بازمی‌نمایند. این استنتاج‌ها در محدوده روابط متن باقی می‌مانند و به نیت بانی یا واکنش واقعی زائر تعمیم نمی‌یابند. این زنجیره تحلیلی را می‌توان در ساختاری از نوع «به امر بانی، این بنا...» دید. گزارش احداث، گزاره‌ای ثبتي با صدای بی‌نام کتیبه احداثی می‌سازد؛ بانی در جایگاه فرمان‌دهنده و بنا یا آستان در مقام موضوع آبادانی قرار می‌گیرد و «به امر» میان نام بانی و عمل ساختمانی، هم پیوند نحوی و هم رابطه علی برقرار می‌کند. همراهی نام بانی با لقی ستایشی نیز به همان قطعه، در کنار کد ثبتي، کد فرعی مدح می‌دهد.

پس از تفکیک گزاره‌ها و موقعیت‌ها، قاعده هم‌نشینی نحوه ارتباط میان آن‌ها را روشن می‌کند. در سطح نخست، قطعات فقط در یک واحد یا قاب مجاورند. در سطح دوم، فعل، اضافه، عطف، ضمیر یا توالی ابیات، پیوند نحوی پدید می‌آورد. در سطح سوم، نشانگرهایی چون «به امر»، «به فضل»، «عون» و «از فاضل موقوفه» یا ساختارهای شرط و جزا، رابطه علی، ابزاری یا مشروعیت‌بخش می‌سازند. سطح چهارم به سازمان فضایی مربوط است؛ جایی که تقدم، ارتفاع، اندازه، تکرار، مرکزیت یا قاب‌بندی تودرتو، نسبت گزاره‌ها را برجسته یا سلسله‌مراتبی می‌کند. این سطوح مانعة الجمع نیستند. با این حال، مجاورت ساده ضعیف‌ترین شاهد است و هم‌گرایی شواهد نحوی، علی و فضایی، پشتوانه استوارتری برای ادعای بازآرایی فراهم می‌آورد.

مادیت کتیبه نیز در خط، زبان، ماده، مقیاس، محل نصب، دیدپذیری و وضعیت مرمت نمود می‌یابد (Blair, 1998). این ویژگی‌ها دسترسی و برجستگی نسبی متن را تنظیم می‌کنند، بی‌آنکه معنای آن را به تنهایی تعیین کنند. ثلث و نستعلیق، برای مثال، ذاتاً شیعی، نیایشی یا سیاسی نیستند. در پیکره قاجاری، ثلث هم برای سوره و حدیث و هم برای کتیبه احداثی عربی به کار رفته است. از این رو، رابطه خط و کارکرد تنها با هم‌گرایی شواهد متنی، رابطه‌ای و فضایی پذیرفته می‌شود و وضعیت مرمت نیز در سنجش اعتبار استنتاج دخالت می‌یابد. بر پایه این دستگاه مفهومی، مقایسه دو دوره بر سه نسبت استوار است. تداوم، بقای زنجیره‌ای از گزاره‌ها با روابط هم‌سنخ در هر دو دوره است؛ دگرگونی، تغییر در نوع، وزن یا برجستگی روابط را نشان می‌دهد و بازآرایی هنگامی رخ می‌دهد که مؤلفه‌ای پیشین حذف نشده، اما در زنجیره‌ای تازه با نام بانی، عمل ساختمانی، وقف یا تاریخ پیوند یافته باشد. به این ترتیب، نسبت‌دادن بازآرایی گفتمان به یک نمونه قاجاری، از تفاوت زمانی صرف ناشی نمی‌شود، بلکه بر جابه‌جایی قابل‌ردیابی روابط میان مؤلفه‌ها استوار است؛ جابه‌جایی‌ای که در پرتو شواهد نحوی، علی و فضایی و با ملاحظه موارد ناهمخوان و محدودیت‌های مرمی سنجیده می‌شود.

بحث و یافته‌ها

الگوی غالب در چهار واحد صفوی: از مرجع قدسی تا کنش زیارتی

در واحدهای ۱ و ۲، دو صورت نزدیک اما متمایز از خطاب نیایشی دیده می‌شود. دعای نادعلی در واحد ۱ «ناد علیاً مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب» و «کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی، یا علی، یا علی» با فعل امر، ضمیر دوم شخص و «عوناً لک»، امام علی(ع) را واسطه رفع گرفتاری و مخاطب را در جایگاه متوسل قرار می‌دهد؛ رقم محمدرضا امامی و تاریخ ۱۰۵۹ ق نیز بیرون از این زنجیره نیایشی باقی می‌مانند. واحد ۲، در حاشیه محراب همان ایوان، صلوات و توسل را نه بر مخاطبی قدسی و منفرد، بلکه بر سلسله پیامبر(ص) و اهل بیت(ع) استوار می‌کند. سازگاری متن با کارکرد عبادی محل نصب آشکار است، هرچند از آن نمی‌توان نحوه قرائت واقعی زائران را استنباط کرد (Sahragard, 2016; Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 136–137). دو واحد حدیثی نیز همین جهت‌گیری را از طریق استناد سامان می‌دهند. در واحد ۳، ساختار «من مات علی حب آل محمد...» و روایت زیارت امام رضا(ع)، محبت و شناخت حق امام را از

طریق شرط و جزا به آمرزش، کمال ایمان و پاداش اخروی پیوند می‌زنند. از این رو، زائر فاعل شناخت و دریافت‌کننده پاداش است (Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 135–136). واحد ۴ با روایت حدیث کسا و آیه تطهیر، اهل بیت^(ع) را جمعی قدسی و مطهر و مخاطب را دریافت‌کننده معرفت دینی می‌سازد. با توجه به مرمت سطح در ۱۳۴۰ ق و قطعی‌نبودن انتساب، این واحد فقط برای تحلیل محتوای مستند و شیوه استنادی به کار می‌رود، نه کیفیت خط یا مادیت صفوی (Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 134–135). مقایسه درون‌گروهی نشان می‌دهد که در این چهار واحد، مرجع قدسی یا روایی با محبت، صلوات، توسل یا زیارت و سپس با امداد، طهارت، آمرزش یا شفاعت پیوند می‌یابد. امام و اهل بیت^(ع) مبدأ اعتبار، موضوع محبت یا واسطه نجات‌اند و مخاطب دعاگو، مؤمن یا زائر است. نام کاتب و تاریخ، در صورت حضور، کارکردی شناسنامه‌ای دارند و بانی یا عمل ساختمانی به زنجیره اصلی وارد نمی‌شود. این نتیجه صرفاً به چهار واحد منتخب مربوط است و به کلیت کتیبه‌نگاری صفوی تعمیم داده نمی‌شود.

الف

ب

ج

د

تصویر ۲: نمونه‌های منتخب صحن انقلاب: الف) نادعلی صغیر و ب) صلوات/توسل در ایوان عباسی، ۱۰۵۹ ق؛ ج) احادیث محبت آل محمد^(ص) و زیارت امام رضا^(ع) در ایوان نقاره‌خانه؛ د) حدیث کسا در ایوان ساعت، مرمت‌شده در ۱۳۴۰ ق. مأخذ: بازچینش نگارندگان از (Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 129, 131, 135–136, Figs. 12, 14, 18, 19).

تداوم در پیکره قاجاری

واحدهای ۶ و ۷ استمرار دو صورت قرآنی و زیارتی را نشان می‌دهند. سوره منافقون در واحد ۶ نام امام، بانی یا عمل ساختمانی ندارد و حضورش در حرم نیز برای انتساب دلالت اختصاصی شیعی کافی نیست؛ بنابراین، موردی منفی برای همسان‌نگاری کتیبه‌های قاجاری با مدح و یادمان بانی است. سطح کنونی بازسازی شده، اما متن، تاریخ ۱۲۶۲ ق و موقعیت کتیبه مستند است (Sahragard, 2018, pp. 136–138). در واحد ۷، حدیث عیون اخبار الرضا میان شناخت حق و طاعت امام، زیارت و شفاعت رابطه شرطی برقرار می‌کند و زائر را هم‌زمان مکلف به شناخت و بهره‌مند از شفاعت می‌سازد. تجدید سطح در ۱۳۸۹ ق مانع انتساب اجرای کنونی به ۱۲۷۲ ق است، نه تحلیل ساختار مستند متن (Sahragard, 2018, pp. 138–139). بدین ترتیب، در شش نمونه قاجاری، خوشه قرآنی/زیارتی در کنار خوشه بانی‌محور - یادمانی باقی می‌ماند و ادعای بازاریابی تنها درباره خوشه دوم آزموده می‌شود.

خوشه بانی‌محور-یادمانی قاجاری

واحد ۵: از فرمان سلطانی تا عامل نهادی

کتیبه واحد ۵، مورخ ۱۲۶۳ ق، فرمان فتحعلی‌شاه برای احداث صحن، تزیین در زمان محمدشاه، «الموقوفات المطلقه»، حاجی میرزا موسی‌خان در مقام حاجب روضه رضویه و سرانجام رقم کاتب و تاریخ را در توالی اداری-زمانی واحدی قرار می‌دهد (Sahragard, 2018, pp. 134–136). فتحعلی‌شاه آغازگر، محمدشاه نشانه مرحله تکمیل و میرزا موسی‌خان واسطه حکم و اجرای آستانی است. چون متن مدح صریح امام ندارد، صرف نام شاه شاهد مشروعیت مذهبی نیست. دلالت اصلی، بازنمایی آستان به مثابه نهادی برخوردار از موقوفات

و عاملان اداری است. پیوند بانی با امام، غیرمستقیم و از مسیر روضه رضویه و موقوفات برقرار می‌شود. احتمال بازسازی سطح کنونی نیز تحلیل را به متن و ترتیب گزاره‌ها، نه ماده کاشی، محدود می‌کند.

واحد ۸: سلسله مراتب فضایی نام قدسی و نام شاه

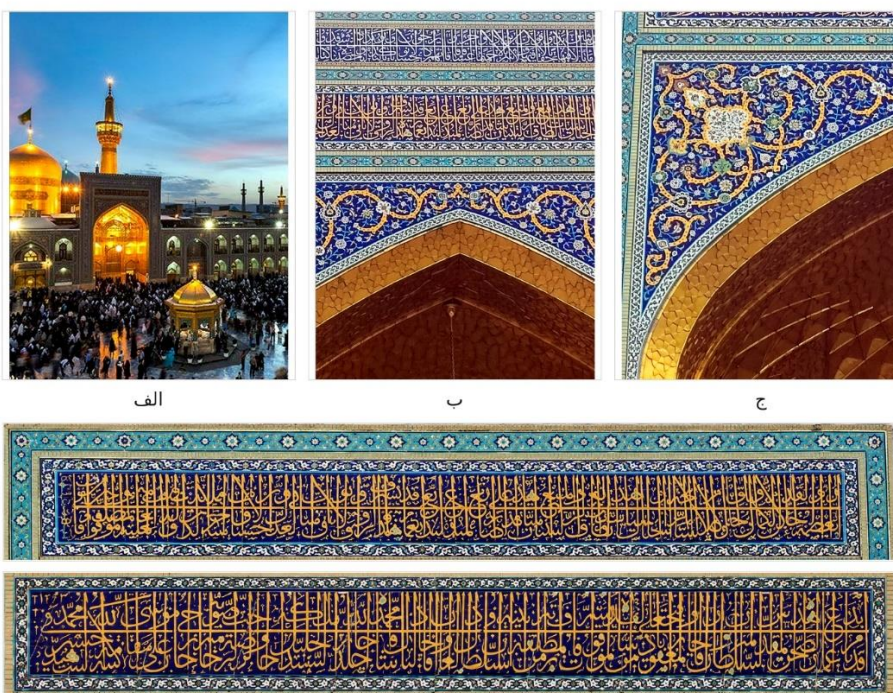
در واحد ۸، لوح سه سطحی بالای ورودی دارالسعادة، «یا الله، علی بن موسی» را بالاتر از نام ناصرالدین شاه و تاریخ ۱۲۷۷ ق قرار می‌دهد؛ نام شاه نیز بدون سلسله‌ای طولانی از القاب آمده است (Sahragard, 2018, pp. 126–127). چون قطعات وابستگی نحوی ندارند، این واحد به تنهایی مشروعیت دینی را اثبات نمی‌کند؛ با این حال، تقدم ندای الهی و نام امام، ثبت سلطانی را در چارچوب قدسی مکان جای می‌دهد، نه هم‌رتبه آن. قرارگیری لوح در آستانه فضایی نزدیک‌تر به روضه، این قرینه فضایی را تقویت می‌کند. آرایش یادشده برای واحد ۸ شاهی با قوت متوسط فراهم می‌آورد. زائر نیز فقط در مقام مخاطب پیشنهادی چنین ثبتی قابل طرح است و خوانایی یا دریافت واقعی او بدون بررسی میدانی احراز نمی‌شود.

واحد ۹: امداد امام، حکم ملک و اتمام بنا

واحد ۹ قوی‌ترین شاهد زبانی خوشه بانی محور را عرضه می‌کند. بیت «بفضل ایزد و عون امام و حکم ملک / قیام کرد در اتمام این بلند ایوان» فضل خدا، یاری امام و فرمان پادشاه را در ساختی نحوی و ابزاری به اقدام عضدالملک و اتمام بنا متصل می‌کند؛ ماده تاریخ، رقم حسین‌قلی مازندرانی و نام عباس پرداخت‌گر نیز عمل را در حافظة بنا تثبیت و زنجیره عاملان هنری را کامل می‌کنند (Sahragard, 2018, pp. 124–125). ترنج‌های «یا ثامن» و «یا ضامن» رابطه نحوی بیت را در سطح فضایی تقویت می‌کنند. بدین‌سان، امام مبدأ عون، ملک فرمان‌دهنده و متولی خدمت‌گزاری است که عملش در چارچوب فضل الهی و امداد امام معنا می‌یابد.

واحد ۱۰: مدح، فرمان، وقف و تاریخ

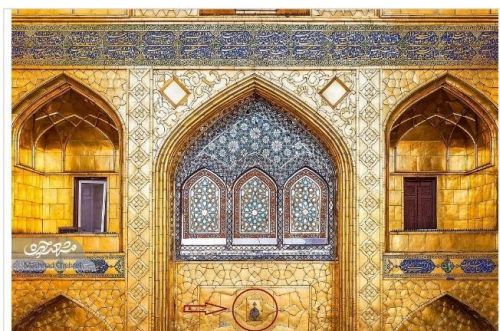
در واحد ۱۰، قصیده ۱۲۷۸ ق مدح امام و بارگاه را با خدمت و خضوع شاهان، نام ناصرالدین شاه، نقش حسام‌السلطنه و عضدالملک، «امر شاه»، طلاکاری، ماده تاریخ و عبارت «با عون حق ز فاضل موقوفة امام» در برنامه‌ای واحد گرد می‌آورد (Sahragard, 2018, pp. 112–115). ترتیب ابیات و ترنج‌های حاوی نام‌های الهی و چهارده معصوم^(۴) نشان می‌دهد که مدح، زمینه تزئینی گزارشی مستقل نیست؛ امر، عون، وقف، عمل و اتمام از نظر زبانی و فضایی به یکدیگر پیوسته‌اند. شاه و متولی مرئی می‌شوند، اما منزلتشان از خدمت به امام و مصرف موقوفة آستان حاصل می‌گردد. آستان نیز هم‌زمان بارگاه قدسی، موضوع کار مادی و نهادی برخوردار از منابع مالی است. جزئیات زنجیره‌ها و موقعیت‌های پیشنهادی ده واحد در جدول ۳ آمده است.

۳

تصویر ۳: ایوان جنوبی صحن آزادی و واحدهای ۵ تا ۷: سورة منافقون ۱۲۶۲ ق، کتیبه احداثی ۱۲۶۳ ق و حدیث عیون اخبار الرضا ۱۲۷۲ ق. سطوح فعلی واحدهای ۶ و ۷ بازسازی یا تجدید شده‌اند و تصاویر فقط برای بازشناسی محل و متن به کاررفته‌اند. مأخذ: بازچینش نگارندگان از (Sahragard, 2018, pp.).

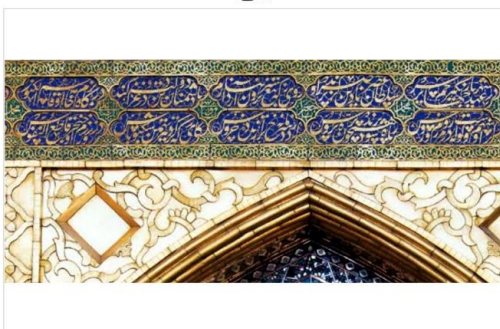
(134–139, Figs. 145, 148–153).

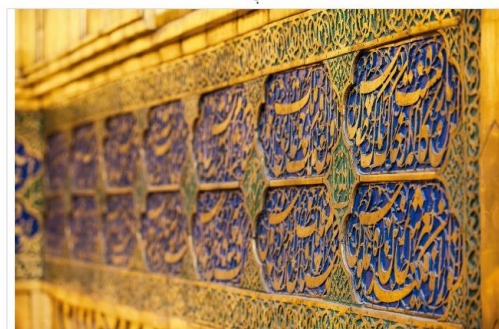
الف

ب

ج

د

تصویر ۴: ایوان طلای ناصری و واحدهای بانی محور: برنامه منظوم کمرکش ۱۲۷۸ ق و کتبیۀ اتمام عملیات ۱۲۸۳ ق. مأخذ: بازچینش نگارندگان از (Sahragard, 2018, pp. 112–125, Figs. 128–132, 135–137).

جدول ۳: ماتریس شواهد رابطه‌ای و موقعیت‌های پیشنهادی

واحد/خوشه	زنجیره غالب گزاره‌ها	نوع شاهد رابطه	موقعیت‌های پیشنهادی	نتیجه تحلیلی
۱: صفوی	امام علی (ع) ← توسل/ندا ← رفع گرفتاری	R3 و R2: امر و «عونا» لک	امام: مددکار؛ مخاطب: متوسل	الگوی نیایشی؛ بانی بیرون از زنجیره اصلی
۲: صفوی	پیامبر/اهل بیت (ع) ← صلوات/توسل ← وساطت	R2: توالی دعایی؛ قرینه مکانی حاشیه محراب	اهل بیت: واسطه؛ مخاطب: دعاگو	الگوی نیایشی جمعی
۳: صفوی	مرجع حدیث ← محبت/زیارت ← آموزش و پاداش	R3 و R2: شرط/جزا	امام/اهل بیت: مرکز محبت؛ زائر: مؤمن بهره‌مند	الگوی استنادی: زیارتی
۴: صفوی	روایت کسا ← اهل بیت (ع) ← تطهیر	R2: روایت و ارجاع قرآنی	اهل بیت: جمع قدسی؛ مخاطب: دریافت‌کننده معرفت دینی	شاهد محتوایی محدود به سبب مرمت
۵: قاجار/بانی محور	فرمان شاه ← تزیین ← موقوفات ← متولی ← تاریخ	R3 و R2: توالی و منبع مالی	شاه: آغازگر؛ متولی: عامل؛ آستان: نهاد موقوفاتی	بازآرایی نهادی؛ پیوند با امام غیرمستقیم
۶: قاجار/تداوم	متن قرآن بدون نام امام یا بانی	فاقد رابطه بانی محور قابل کدگذاری	مخاطب: دریافت‌کننده خطاب عمومی قرآن	مورد منفی؛ مانع تعمیم الگوی بانی محور به همه نمونه‌های قاجاری پیکره
۷: قاجار/تداوم	حق/طاعت امام ← زیارت ← شفاعت	R3 و R2: شرط و پیامد	امام: شفیع؛ زائر: عارف، مطیع و بهره‌مند	تداوم الگوی اعتقادی - زیارتی
۸: قاجار/بانی محور	نام خدا و امام در بالا؛ نام شاه در میانه؛ تاریخ در پایین	R4 و R1: هم‌حضور در یک قاب و تقدم عمودی	امام: چارچوب قدسی؛ شاه: ثبت‌شده ذیل آن؛ رهگذر؛ شاهد پیشنهادی	شاهد متوسط: نه اثبات مستقل مشروعیت

قوی‌ترین شاهد بازآرایی	امام: مبدأ عون؛ ملک: فرمان‌دهنده؛ متولی: خدمت‌گزار؛ آستان: حافظه عمل	R2، R3 و R4؛ پیوند صریح و ترنج‌های «یا ثامن/یا ضامن»	فضل خدا + عون امام + حکم ملک ← اقدام متولی ← اتمام/تاریخ	۹: قاجار/بانی‌محور
شاهد قوی بازآرایی چندلایه	امام: مرکز قدسی؛ بانیان: خدمت‌گزاران مرئی؛ آستان: مکان و نهاد	R2، R3 و R4؛ توالی قصیده و نام‌های قدسی میان قاب‌ها	مدح امام ← خدمت خسروان/امر شاه ← متولی/موقوفه ← طلاکاری/اتمام/تاریخ	۱۰: قاجار/بانی‌محور

خط، زبان، جایگاه معماری و آزمون حساسیت

خط، زبان و جایگاه معماری این روابط را تعدیل می‌کنند، نه آنکه به‌تنباهی تعیین‌کننده معنا باشند. واحدهای ۹ و ۱۰ نستعلیق فارسی را با شعر و گزارش ساختمانی پیوند می‌دهند. مشاهده‌ای هم‌سو با مطالعه تحول نستعلیق قاجاری (Sahragard, 2020)؛ اما واحد ۵ متن احدائی عربی و واحد ۸ نام سلطانی را به ثلث ثبت می‌کنند؛ ثلث در واحدهای ۶ و ۷ نیز حامل قرآن و حدیث است. جای‌گیری واحدهای بانی‌محور بر پیشانی، ورودی، طاق‌نما و کمرکش، نام بانی و عمل را در برنامه اصلی نما برجسته می‌سازد، هرچند سنجش دیدپذیری به برداشت میدانی نیاز دارد. آزمون حساسیت نیز نشان می‌دهد که با حذف واحد ۴، الگوی سه واحد صفوی تاریخ‌دار حفظ می‌شود و با حذف واحد ۷، استدلال بازآرایی متکی بر واحدهای ۵، ۸، ۹ و ۱۰ تغییر نمی‌کند؛ در واحد ۵ نیز فقط متن و تاریخ مبنای تحلیل است. بنابراین، مرمت‌های متأخر، در حدود تصریح‌شده، پایه استنتاج اصلی را از میان نمی‌برند.

همچنین مقایسه شواهد نشان می‌دهد که تفاوت اصلی نه در پیدایش مضمون ساختمانی یا افزوده‌شدن نام بانی، بلکه در نحوه ورود این عناصر به سامان معنایی کتیبه است. در چهار واحد صفوی، عامل انسانی و عمل ساختمانی در حاشیه پیام نیایشی یا زیارتی باقی می‌مانند؛ در خوشه بانی‌محور قاجاری، فرمان، وقف، تولیت و اتمام بنا از راه پیوندهای نحوی، علی و فضایی در چارچوب قدسی جای می‌گیرند. دگرگونی، از این رو، حذف امام یا جایگزینی دعا با سیاست نیست، بلکه پدیدآمدن صورتی از بیان است که خدمت مادی و عامل انسانی را در نسبت با آستان معنادار می‌کند. این تمایز آستانه کاربرد بازآرایی را مشخص می‌سازد. واحدهای ۶ و ۷ مانع تعمیم قاعده بانی‌محور به همه نمونه‌های قاجاری‌اند و واحد ۸ فقط قرینه‌ای فضایی با قوت متوسط دارد. در مقابل، واحدهای ۹ و ۱۰ با «عون امام»، «حکم ملک»، «خدمت»، «امر» و «موقوفه امام»، عمل ساختمانی را مستقیماً به مرجع قدسی و عامل انسانی متصل می‌کنند. بازآرایی، بنابراین، نه از افزایش شمار نام‌ها، بلکه از تغییر نسبت گزاره‌ها و قوت شواهد رابطه‌ای استنباط می‌شود.

در نمونه‌های منتخب دو دوره، امام و اهل‌بیت^(۴) مرکز قدسی باقی می‌مانند. در واحدهای صفوی موضوع محبت، مخاطب توسل، منشأ طهارت یا شفیع زائرند و در واحدهای ۹ و ۱۰، افزون بر این نقش‌ها، مبدأ عون و معیار ارزش‌گذاری خدمت ساختمانی می‌شوند. این تداوم، تفسیر دگرگونی به‌منزله عرفی‌شدن کتیبه را منتفی می‌سازد. زائر نیز در متون نیایشی و حدیثی دعاگو، عارف به حق امام و بهره‌مند از شفاعت است. در کتیبه‌های احدائی، مخاطب پیشنهادی افزون بر مواجهه دینی، شاهد نام‌ها، اعمال و تاریخ‌هاست. شاهد در اینجا موقعیتی متن‌ساخته است، نه اثبات قرائت یا رفتار واقعی؛ سنجش دریافت مخاطبان به پژوهش میدانی و تاریخی نیاز دارد. بانی و آستان هم‌زمان بازتعریف می‌شوند. در چهار واحد صفوی، بانی از زنجیره اصلی غایب و نام هنرمند یا تاریخ‌دارای کارکردی شناسنامه‌ای است. در خوشه قاجاری، شاه، متولی، وقف و عامل اجرایی وارد متن اصلی می‌شوند، اما سلسله‌مراتب قدسی حفظ می‌شود. شاه فرمان می‌دهد، متولی اقدام می‌کند و خدمت از فضل خدا، عون امام یا موقوفه امام معنا می‌یابد. از این رو، خدمت‌گزار مرئی توصیف دقیق‌تری از بانی است تا هم‌رتبه امر قدسی. آستان نیز، بی‌آنکه قداستش کنار رود، از مقصد زیارت به مکانی مقدس - نهادی گسترش می‌یابد؛ کتیبه با ثبت موقوفات، تولیت، عاملان و زمان پروژه‌ها به رسانه تاریخی آستان تبدیل می‌شود.

برجستگی محبت اهل‌بیت^(۴)، توسل و پاداش زیارت در چهار واحد صفوی با تقویت مشهد به‌عنوان مرکز زیارت شیعی و تفسیر صحراگرد از درج روایات فضیلت زیارت سازگار است (Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021, pp. 134–135)، اما ده کتیبه برای اثبات انگیزه سیاسی یا علت قطعی انتخاب هر متن کفایت نمی‌کند. در دوره قاجار، احداث و تزئین صحن آزادی، طلاکاری، فعالیت تولیت و موقوفات، زمینه مستندی برای افزایش گزاره‌های فرمان، وقف، عامل، عمل و تاریخ فراهم می‌آورند (Sahragard, 2018; Amirhajlou, 2023). این شرایط زمینه انتخاب‌های متنی‌اند، نه علت خودکار هر کتیبه. علت نزدیک و قابل‌اثبات، نیاز برنامه‌های ساختمانی و نهادی به ثبت عمومی و صورت‌بندی آن در زبان خدمت به آستان است، نه فناوری جدید نوشتار که پیکره برای آن شاهدهی ندارد. انتخاب سوره منافقون نیز به علتی سیاسی و مشخص فروکاسته نمی‌شود. هرچند سوره از نفاق، سوگند دروغ و مرز ظاهر و باطن ایمان سخن می‌گوید، نبود سند

سفارش یا قرینه اختصاصی، انتساب آن به منازعه‌ای قاجاری را نامطمئن می‌سازد. واحد ۶ در این تحلیل کارکرد روشن‌تری دارد: نمونه‌ای عمومی - قرآنی که حدود دلالت شیعی و تعمیم الگوی بانی‌محور را آشکار می‌کند.

یافته‌های توصیفی با مستندنگاری صحراگرد، طبقه‌بندی مضامین رحیم‌زاده تبریزی و همکاران و تحلیل شعر قاجاری شایسته‌فر هم‌سوست (Shayestehfar, 2008; Sahragard, 2016, 2018; Rahimzadeh Tabrizi et al., 2021)، اما تفاوت پژوهش حاضر در سطح استنتاج است: ترکیب مدح، نام بانی و تاریخ صرفاً فهرستی سه‌جزئی نیست، زیرا در واحدهای ۹ و ۱۰، افعال و ترکیبات ابزاری این اجزا را در روایت خدمت به امام و اتمام بنا مفصل‌بندی می‌کنند. ادعای مشروعیت نیز درجات دارد (Saghaei & Behrouzipour, 2017; Amirhajlou, 2023) نام شاه در واحد ۸ از طریق سلسله‌مراتب فضایی در چارچوب قدسی قرار می‌گیرد؛ در واحد ۵ پیوند با امر دینی غیرمستقیم و نهادی است و در واحدهای ۹ و ۱۰ خدمت بانی به امام، موقوفه و عون قدسی متصل می‌شود. بنابراین، هر ثبت سلطانی را نمی‌توان به‌طور خودکار تبلیغ مذهبی دانست. بر این اساس، دستاورد مقاله در سه سطح صورت‌بندی می‌شود: جایگزینی شمارش مضامین با تحلیل قواعد رابطه؛ آشکارکردن ناهمگونی پیکره قاجاری از طریق موارد تداوم و نمونه منفی و استخراج موقعیت‌های امام، زائر، بانی و آستان از شواهد متنی و فضایی. این دستاورد نظریه‌ای کلی درباره تمامی کتیبه‌های حرم نیست، بلکه الگویی تحلیلی است که اعتبار آن را می‌توان در پیکره‌های گسترده‌تر آزمود.

نتیجه‌گیری

یافته‌ها نشان می‌دهند که پاسخ به مسئله پژوهش نه از شمارش مضامین، بلکه از تحلیل نحوه سازمان‌یافتن روابط میان آن‌ها حاصل می‌شود. در پاسخ به پرسش نخست، در چهار واحد صفوی منتخب، مرجع قرآنی یا روایی و خطاب قدسی به محبت، دعا، توسل و زیارت و سپس به امداد، آموزش یا شفاعت پیوند می‌یابد. واحدهای ۶ و ۷ قاجاری نیز، به ترتیب، گفتار عمومی قرآنی و زنجیره شناخت، زیارت و شفاعت را استمرار می‌بخشند. بنابراین، میان دو مجموعه منتخب نه گسستی کامل رخ داده است و نه جایگزینی امر دینی با مضامین بانی‌محور. دگرگونی در خوشه چهارگانه بانی‌محور. یادمانی قاجاری آشکار می‌شود. جایی که فرمان شاه، منابع وقف، متولی و هنرمند، عمل احداث یا طلاکاری و تاریخ به برنامه اصلی کتیبه راه می‌یابند. قوت این استنتاج از هم‌زمانی مضامین ناشی نمی‌شود، بلکه بر نوع رابطه میان آن‌ها استوار است: در واحد ۵، فرمان سلطانی در توالی تکمیل بنا، موقوفات، عامل آستان و تاریخ قرار می‌گیرد؛ در واحد ۸، نام قدسی بر نام سلطان تقدم فضایی دارد؛ در واحد ۹، «فضل ایزد»، «عون امام» و «حکم ملک» از نظر نحوی و ابزاری به اتمام ایوان متصل می‌شوند و در واحد ۱۰، مدح امام، خدمت خسروان، امر شاه، موقوفه امام، طلاکاری و ماده تاریخ در توالی یک قصیده به یکدیگر می‌پیوندند. بازآرایی گفتمان در این حدود، تغییری قابل‌نشان‌دادن در سازمان روابط است، نه عنوانی کلی برای تمامی کتیبه‌های دوره قاجار.

در پاسخ به پرسش دوم، در زنجیره‌های شیعی هر دو گروه، امام مرکز قدسی و شفیع باقی می‌ماند و در خوشه بانی‌محور - یادمانی افزون بر آن، مبدأ عون و معیار ارزش‌گذاری خدمت ساختمان می‌شود. بانی نیز از غیبت در زنجیره معنایی نمونه‌های صفوی به جایگاه فرمان‌دهنده یا خدمت‌گزار مرئی انتقال می‌یابد. جایگاهی که اعتبارش از نسبت با امام و خدمت به آستان حاصل می‌شود. زائر، در کنار موقعیت دعاگو و بهره‌مند از شفاعت، به مخاطب پیشنهادی ثبت نام‌ها، اعمال و تاریخ‌های ساختمانی بدل می‌گردد؛ بی‌آنکه این موقعیت متن‌ساخته، دلیلی بر دریافت واقعی او تلقی شود. آستان نیز هم‌زمان مقصد زیارت و نهادی برخوردار از موقوفات، تولیت، عاملان اجرایی و حافظه پروژه‌های ساختمانی بازنمایی می‌شود. این نتایج به ده واحد مستند محدودند. تفاوت در میزان بقای آثار، نمونه‌گیری هدفمند، بازسازی برخی سطوح و فقدان داده‌های مربوط به دریافت مخاطبان، تعمیم آن‌ها به تمامی کتیبه‌های صفوی و قاجاری حرم را ناموجه می‌سازد. افزون بر این، تحلیل تک‌کدگذار است و رابطه دیدپذیری کتیبه‌ها با مسیر حرکت زائر به صورت میدانی سنجیده نشده است. پژوهش‌های آینده می‌توانند پیکره را به سایر ایوان‌ها و رواق‌ها گسترش دهند، عکس‌برداری مستقیم و نقشه‌برداری دید انجام دهند، اسناد وقف و هزینه را با متون کتیبه‌ای تطبیق دهند و پایایی کدگذاری را با مشارکت چند کدگذار ارزیابی کنند. ارزش الگوی حاضر در فراهم‌کردن واحد تحلیلی، کدنامه و درجات مشخص قوت شاهد برای چنین مطالعاتی است. الگویی که امکان تفکیک فهرست مضامین از سازمان معنایی و آزمون آن در پیکره‌های گسترده‌تر را فراهم می‌آورد.

Refrence

- Amirhajlou, S. (2023). The appearance of the legitimacy discourses of Iran's Islamic governments in the architecture and ornaments of Astan-e Quds-e Razavi. *Journal of Applied Arts*, 3(1), 23–42. <https://doi.org/10.22075/AAJ.2023.31205.1186> (In Persian).
- Arribas-Ayllon, M., & Walkerdine, V. (2008). Foucauldian discourse analysis. In C. Willig & W. Stainton-Rogers (Eds.), *The SAGE handbook of qualitative research in psychology* (pp. 91–108). SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781848607927.n6>
- Bierman, I. A. (1998). *Writing signs: The Fatimid public text*. University of California Press. <https://www.ucpress.edu/books/writing-signs/paper>
- Blair, S. S. (1998). *Islamic inscriptions*. Edinburgh University Press. <https://edinburghuniversitypress.com/book-islamic-inscriptions.html>
- Danandeh, S. S. (2017). A comparison of composition in two scroll-form Thuluth inscriptions by Mohammad-Reza Emami Isfahani and Mohammad-Hossein Shahid Mashhadi in the Atiq Courtyard of the Imam Reza Shrine. *Negareh*, 12(44), 21–39. <https://doi.org/10.22070/negareh.2017.659> (In Persian).
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge and the discourse on language* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books. <https://search.worldcat.org/title/511209>
- Kendall, G., & Wickham, G. (1999). *Using Foucault's methods*. SAGE. <https://doi.org/10.4135/9780857020239>
- Rahimzadeh Tabrizi, M., Jabbari, S., & Sharifzadeh, M. R. (2017). Structural and content typology of the inscriptions of the four iwans of the Atiq Courtyard of the Imam Reza Shrine. *Farhang-e Razavi*, 5(20), 131–168. https://www.farhangerazavi.ir/issue_6040_8218.html (In Persian).
- Rahimzadeh Tabrizi, M., Hatam, G., Khazaie, M., & Aref, M. (2021). An analysis of the themes of religious inscriptions on the iwans of the Atiq Courtyard of the Imam Reza Shrine. *Negareh*, 16(60), 123–139. <https://doi.org/10.22070/negareh.2020.5685.2557> (In Persian).
- Saghaei, S., & Behrouzipour, H. (2017). The role of architectural inscriptions in promoting religious ideas and legitimizing Safavid rulers: A case study of buildings in Isfahan, Ardabil, and Mashhad. *Shi'eh Shenasi*, 15(58), 185–228. https://www.shiitestudies.com/article_31338.html (In Persian).
- Sahragard, M. (2016). *Artistic masterpieces in Astan Quds Razavi: The inscriptions of Sahn-e Atiq*. Artistic Creations Institute of Astan Quds Razavi. <https://www.academia.edu/124549158> (In Persian).
- Sahragard, M. (2018). *Artistic masterpieces in Astan Quds Razavi: The inscriptions of Sahn-e Jadid (Azadi)*. Astan Quds Razavi Publishing and Artistic Creations Institute. <https://www.academia.edu/124549158/> (In Persian).
- Sahragard, M. (2020). The evolution of Nastaliq inscription writing in the Imam Reza Shrine during the Qajar period. *Journal of Visual and Applied Arts*, 13(30), 67–88. <https://doi.org/10.30480/VAA.2020.2861.1446> (In Persian).
- Shayestehfar, M. (2008). A thematic study of the literary inscriptions of the Imam Reza Shrine, with emphasis on the Qajar period. *Motale'at-e Honar-e Eslami*, 5(9), 51–72. <https://sid.ir/paper/136817/fa> (In Persian).
- Shayestehfar, M. (2013). A content analysis of the inscriptions in the porticoes constructed in the Imam Reza Shrine during the Timurid and Safavid periods. *Farhang-e Razavi*, 1(3), 117–147. https://www.farhangerazavi.ir/article_60954.html (In Persian).

- Vaziri, M. (2022). Structural features of Mohammad-Reza Emami Isfahani's inscriptions in the Imam Reza Shrine. In *Proceedings of the Third National Conference on the Role of Khorasan in the Flourishing of Iranian-Islamic Art and Architecture*. <https://civilica.com/doc/1486164/> (In Persian).
- Zamani, M., Akbari, A., & Darini, M. (2022). Islamic teachings in the architectural inscriptions of Ahl al-Bayt porticoes: The Imam Reza Shrine in the Timurid and Safavid periods. *Culture and Sirah of Ahl al-Bayt*, 1(3), 115–148. <https://doi.org/10.22034/mab.2022.354587.1056> (In Persian).